

บทที่ ๕

สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ

การศึกษาวิจัยเรื่องการบริโภคปัจจัย ๔ ในพระพุทธศาสนาเถรวาทบทบัญญัติเกี่ยวกับการบริโภคปัจจัย ๔ และการบริโภคปัจจัย ๔ เพื่อสนับสนุนให้เกิดการบรรลุนิพพาน ซึ่งมีปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎกและคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาที่เกี่ยวข้อง สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ ดังนี้

๕.๑ สรุปผลการวิจัย

การศึกษาวิจัยเรื่องการบริโภคปัจจัย ๔ เพื่อสนับสนุนการบรรลุนิพพานในพระพุทธศาสนาเถรวาท โดยทำการศึกษาตามวัตถุประสงค์การวิจัยใน ๓ ประการ ได้แก่ (๑) การบริโภคปัจจัย ๔ ในพระพุทธศาสนาเถรวาท (๒) บทบัญญัติเกี่ยวกับการบริโภคปัจจัย ๔ (๓) การบริโภคปัจจัย ๔ เพื่อสนับสนุนให้เกิดการบรรลุนิพพาน ดังนี้

๕.๑.๑ การบริโภคปัจจัย ๔ ในพระพุทธศาสนาเถรวาท

จากการศึกษาการบริโภคปัจจัย ๔ ในพระพุทธศาสนาเถรวาท สรุปได้ดังนี้

ความหมายของการบริโภคปัจจัย ๔ คือ การกิน ดื่ม ใช้สอยปัจจัย ๔ คือ ผ้าจีวร อาหารบิณฑบาต ที่อาศัยเสนาสนะ และยารักษาโรค คิลานเภสัช ตามหลักพระธรรมวินัย เพื่อดำรงชีวิตตามสมควรแก่สภาพของบุคคล และการบริโภค ๔ ประเภท มี เถยยบริโภค คือ บริโภคอย่างขโมย, อินบริโภค คือ บริโภคอย่างเป็นหนี้, ทายัชชบริโภค คือ บริโภคอย่างเป็นผู้รับมรดก, และ สามีบริโภค คือ บริโภคอย่างเป็นเจ้าของ ซึ่งพระภิกษุสามเณรควรสำรวมตนไม่บริโภคอย่างขโมยหรือเป็นหนี้ ทำความเพียรเพื่อการบรรลุนิพพานเป็นอริยบุคคลได้แล้วก็จะเป็นผู้บริโภคอย่างผู้รับมรดกและเป็นผู้เป็นเจ้าของในที่สุด มีจุดมุ่งหมายของการบริโภคปัจจัย ๔ เพื่อสนองความต้องการพื้นฐานที่จำเป็นของมนุษย์ กล่าวคือ การบริโภคจีวรเพื่อป้องกันบรรเทาอันตรายจากธรรมชาติ จากสัตว์ต่างๆ และเพื่อปกปิดอวัยวะที่ควรปกปิด, การบริโภคบิณฑบาตเพื่อให้ร่างกายนี้ดำรงอยู่ได้ เพื่อระงับความลำบาก เพื่ออนุเคราะห์แก่ความดี ให้ชีวิตดำรงอยู่ได้, การบริโภคเสนาสนะ เพื่อบรรเทาอันตราย อันเกิดจากดินฟ้าอากาศและเพื่อแสวงหาความสงบ

และการบริโภคคิลานเภสัช เพื่อบำบัดอาการเจ็บป่วยในยามที่เกิดโรคร้ายไข้เจ็บเท่านั้น คุณค่าแท้ของการบริโภคปัจจัย ๔ คือ คุณค่าที่เป็นประโยชน์ในด้านคุณภาพที่ส่งเสริมให้ร่างกายมีความสมบูรณ์แข็งแรง ต่อต้านโรคร้ายไข้เจ็บต่าง ๆ หรือเป็นสิ่งจำเป็นส่วนหนึ่งของชีวิต ในด้านที่ทำให้ชีวิตมีความสุขตามอัตภาพของตน สามารถแก้ปัญหาด้านสุขภาพร่างกายได้ ส่วนคุณค่าเทียมของการบริโภคปัจจัย ๔ คือ คุณค่าที่เป็นเพียงส่วนเกินไม่เป็นประโยชน์ต่อร่างกายอย่างแท้จริง เป็นเพียงสนองตัณหาความอยาก เพื่อเสริมอัตราในการแสดงบทบาททางสังคม เพื่อความสนุกสนาน เพื่ออวดความมั่งมีฐานะในสังคมเท่านั้น มีกรณีตัวอย่าง การบริโภคปัจจัย ๔ ในสมัยพุทธกาล ได้แก่ กรณีตัวอย่างการบริโภคจิวรเรื่อง พระอนนทบริหารผ้า แสดงให้เห็นถึงการใช้สอยผ้าอย่างคุ้มค่าของพระภิกษุสงฆ์ ซึ่งมีวัตถุประสงค์หลักคือ การใช้เป็นเครื่องนุ่งห่มปกปิดร่างกาย เมื่อผ้าเก่าลงมากแล้วก็จะตัดแปลงไปใช้ให้เกิดประโยชน์มากที่สุด, กรณีตัวอย่างการบริโภคบิณฑบาต เรื่อง พระมหาอุทายีเถระชาวนครกบิลพัสดุ์ แสดงให้เห็นถึงความไม่เหมาะสมของการแสวงหาอาหารในเวลาวิกาล อาจทำให้เกิดอันตรายนานาประการ การงดเว้นการแสวงหาและการบริโภคอาหารในเวลาวิกาลย่อมสร้างความปลอดภัย และเหมาะสมที่สุดสำหรับผู้ปฏิบัติธรรม, กรณีตัวอย่างการบริโภคเสนาสนะเรื่อง พระองคุลิมาลอยู่ป่า แสดงให้เห็นถึง การอาศัยอยู่เสนาสนะป่า ถ้าไม่รู้จักวิธีพิจารณาให้แยบคาย ย่อมก่อให้เกิดกิเลสต่างๆ มากลุ่มรุมจิตใจได้ แต่เมื่อได้รู้จักวิธีการอยู่ป่าที่ถูกต้อง พิจารณาโดยแยบคาย และมีการแผ่เมตตาจิตต่อสรรพสัตว์ เป็นต้นแล้วก็สามารถบำเพ็ญภาวนาจนกระทั่งถึงจุดมุ่งหมายสูงสุดในพระพุทธศาสนาได้ และกรณีตัวอย่างการบริโภคคิลานเภสัช เรื่อง พระปิลินทวัจฉะอาพาธเป็นโรคลม แสดงให้เห็นถึง การได้รับพระบรมพุทธานุญาตให้พระภิกษุสงฆ์สามารถรักษาโรคด้วยวิธีการต่างๆ โดยอาศัยคิลานเภสัชในเขตพื้นที่ เป็นหลักและใช้ตามความจำเป็นที่สมควรของแต่ละกรณีเท่านั้น

๕.๑.๒. บทบัญญัติเกี่ยวกับการบริโภคปัจจัย ๔

จากการศึกษาบทบัญญัติเกี่ยวกับการบริโภคปัจจัย ๔ ในพระพุทธศาสนา สรุปได้ ดังนี้

- ๑) บทบัญญัติเกี่ยวกับการบริโภคจิวรมีปรากฏในพระวินัยปิฎก จำแนกเป็น ๔ กลุ่ม คือ
 - (๑) บทบัญญัติเกี่ยวกับจิวรในจิวรชั้นธกะ กล่าวถึง เรื่องที่ทรงอนุญาตไตรจิวร, คหบดีจิวร, อติเรกจิวรและผ้าอื่นที่จำเป็นสำหรับพระภิกษุสงฆ์ รวมทั้งข้อห้ามเกี่ยวกับบริโภคจิวรด้วย (๒) บทบัญญัติในนิสสัคคียปาจิตติย์ กล่าวถึง ทรงให้ใช้ผ้าอย่างประหยัด ผ้าที่ได้มากเกินความจำเป็น ก็ทรงเห็นว่าไม่ควรใช้สอย ไม่ควรเก็บไว้ให้ล่วงเวลานั้นไป นอกจากว่า มอบให้ผ้าผืนนั้นมีเจ้าของร่วมกัน

หลายคน การอยู่ในเขตวัดใช้จีวรครั้งละหลายผืน นอกจากจะเป็นการสิ้นเปลืองทรัพยากรโดยใช่เหตุแล้ว ยังทำให้เกิดมีภาระมากในการดูแลรักษา (๓) บทบัญญัติในปาจิตติย์ กล่าวถึง ภิกษุไม่ควรแลกเปลี่ยนหรือเย็บจีวรให้แก่ภิกษุณีที่ไม่ใช่ญาติ เมื่อได้ผ้าจีวรใหม่จะใช้ต้องทำพินทุกก่อน จีวรที่วิกัป เมื่อจะใช้ต้องถอนวิกัปก่อน และผ้าที่ภิกษุสามเณรใช้แต่ละชนิดต้องมีขนาดที่เหมาะสมตามความจำเป็น ไม่อนุญาตให้ใช้ขนาดใหญ่เกินไป เน้นความประหยัด และความคุ้มค่าสูงสุดและ (๔) บทบัญญัติในเสขียวัตถ์ กล่าวถึง ธรรมเนียมควรประพฤติในเวลาเข้าหมู่บ้าน เริ่มตั้งแต่การนุ่งสบง ห่มจีวรให้เรียบร้อยในทุกเวลาและสถานที่ จักสำรวมระวังอิริยาบถ คือ การเดิน การนั่ง การเหยียดมือ การนุ่งห่ม ขณะที่เดินและนั่งอยู่ในละแวกบ้าน เพื่อเป็นการรักษามารยาทให้เรียบร้อย เป็นที่เลื่อมใสของผู้พบเห็น ในขณะที่อยู่ในชุมชน

๒) บทบัญญัติเกี่ยวกับการบริโภคบิณฑบาตมีปรากฏในพระวินัยปิฎก จำแนกเป็น ๕ กลุ่ม คือ (๑) บทบัญญัติเกี่ยวกับบิณฑบาตในภักตคควัตตกถาและปิ่นทวาริกวัตร กล่าวถึง มารยาทเกี่ยวกับโรงฉันตั้งแต่การนุ่งห่มเตรียมตัวออกบิณฑบาต การสำรวมขณะโคจรบิณฑบาต เมื่อกลับมาแล้วก็แสดงข้อปฏิบัติมารยาทการขบฉันอย่างละเอียด ตลอดจนการล้างบาตรและเก็บกวาดโรงฉันอย่างเรียบร้อย (๒) บทบัญญัติในนิสสัยคิยาปาจิตติย์ กล่าวถึง ภิกษุไม่ควรเก็บอดิเรกบาตรไว้เกินกำหนด และจะขอบาตรใหม่ได้บาตรเก่ามีรอยร้าวมากเกินกว่าจะใช้ได้แล้วเท่านั้น แสดงให้เห็นถึงการทรงฝึกให้ใช้ปัจจัยอย่างประหยัดและคุ้มค่าจริงๆ (๔) บทบัญญัติในปาจิตติย์ กล่าวถึง ข้อห้ามเกี่ยวกับเรื่องอาหารที่ไม่เหมาะสม การบริหารเรื่องอาหารที่เหมาะสมแก่กาลเทศะ ตลอดจนการแสดงถึงการมีมารยาททางสังคมที่ดี ไม่ทำลายศรัทธาของชาวบ้าน ให้เสียไป (๕) บทบัญญัติในเสขียวัตถ์ กล่าวถึง มารยาทที่ดีของการบริโภคภัตตาหารบิณฑบาต มีเนื้อหาล้ำลึกกับในภักตคควัตตกถา แสดงถึงลักษณะของผู้ดีมีมารยาทในสังคม มีสติสำรวมทุกอิริยาบถ โดยเฉพาะเวลาฉันภัตตาหารซึ่งมีโอกาสดูคณหาคบงาได้ง่าย จึงมีบทบัญญัติให้พระภิกษุสามเณรต้องปฏิบัติไว้อย่างละเอียด

๓) บทบัญญัติเกี่ยวกับการบริโภคเสนาสนะจำแนกเป็น ๔ ประเด็น คือ (๑) บทบัญญัติเกี่ยวกับการบริโภคเสนาสนะในเสนาสนะชั้นธกะ กล่าวถึง การทรงอนุญาตเสนาสนะต่างๆ ทั้งที่เป็นวิหาร กุฏิอาคารถานที่ต่างๆ ตลอดจนเครื่องเรือนที่จำเป็น มี เติง ตั้ง เป็นต้น ลำดับการใช้เสนาสนะ และการแต่งตั้งเจ้าหน้าที่จัดแจงดูแลเสนาสนะ รวมทั้งข้ออนุญาตและข้อห้ามเกี่ยวกับเสนาสนะตามความเหมาะสมของกาลเทศะ บนพื้นฐานของความประหยัด และได้รับประโยชน์สูงสุดของปัจจัยแต่ละชนิด (๒) บทบัญญัติในเสนาสนวัตร กล่าวถึง วิธีดูแลรักษาเสนาสนะต่างๆ ทั้งการทำความสะอาด การจัดวางสิ่งของต่างๆ และมารยาทการใช้เสนาสนะร่วมกันในสังคม แสดง

ถึง ความเป็นผู้มีระเบียบวินัยเรียบร้อยทั้งทางกายและใจ สามารถเข้าอยู่ร่วมกับผู้อื่นได้โดยไม่ถูกรังเกียจจากสังคม (๓) บทบัญญัติในสังฆาภิเสศ กล่าวถึง ทรงบัญญัติห้ามการสร้างกุฏิ วิหารที่มีขนาดใหญ่เกินไป ไม่เหมาะสม ทรงปรับโทษอย่างหนัก เพื่อให้ภิกษุทั้งหลาย มีความมักน้อย สันโดษ ในเสนาสนะ ป้องกันกิเลสที่จะพึงเกิดโดยอาศัยเสนาสนะเป็นเหตุ นั้นเสีย และ(๔) บทบัญญัติในปาจิตติย์ กล่าวถึง ข้อห้ามการจัดการเสนาสนะที่ไม่เหมาะสม รวมถึงข้อห้ามการปฏิบัติตนที่ไม่มีมารยาทที่ดีเกี่ยวกับการใช้เสนาสนะ และข้อห้ามการทำเสนาสนะทั้งที่นอน ที่นั่ง ตลอดจนฝักรองนั่งที่มีขนาดใหญ่เกินไป ไม่เหมาะสมตามความจำเป็น

๔) บทบัญญัติเกี่ยวกับการบริโภคคิลานเภสัช จำแนกเป็น ๒ ประเด็น คือ (๑) บทบัญญัติเกี่ยวกับคิลานเภสัชในเภสัชขันธ์กะ กล่าวถึง การทรงอนุญาตเภสัชต่างๆ วิธีการรักษาประเภทต่างๆ ตามความจำเป็นของแต่ละสถานการณ์ และทรงวางกฎเกณฑ์เกี่ยวกับกาลิกสำหรับเภสัชต่างชนิดกัน และ (๒) บทบัญญัติในนิสสัคคียปาจิตติย์ กล่าวถึง ข้อห้ามเก็บเภสัช ๕ ชนิด ไว้เกิน ๑ วัน ถ้าเกินต้องสละเสีย การที่ทรงอนุญาตให้เก็บไว้ได้ ๑ วันเท่านั้น เหตุผลก็คือ หนูที่มารบกวนอาจจะกัดฉ้ำ และยังเป็นพาหะนำโรคต่างๆ ได้มากมาย เช่น กาฬโรค ฯลฯ จึงทรงบัญญัติไว้เพื่อความปลอดภัยต่อสุขภาพของพระภิกษุสงฆ์เอง

๕.๑.๓ การบริโภคปัจจัย ๔ เพื่อสนับสนุนการบรรลุลหรรณ

จากการศึกษาการบริโภคปัจจัย ๔ เพื่อสนับสนุนการบรรลุลหรรณ สรุปได้ ดังนี้

ความหมายและลำดับขั้นของการบรรลุลหรรณ ได้แก่ การบรรลุลหรรณในพระพุทธศาสนา เถรวาท หมายถึง การพัฒนาคุณภาพที่สูงขึ้น ไปสู่ปัญญาขั้นโลกุตตระ คือ บรรลุลหรรณมรรค อริยผล เป็นอริยบุคคลในพระพุทธศาสนา การบรรลุลหรรณในพระพุทธศาสนาลำดับขั้นจัดเป็น ๔ กุ่ คือ มรรค ๔ ผล ๔ มียงค์ประกอบของการบรรลุลหรรณ ได้แก่ โภธิปักคิยธรรม หมายถึง ธรรมที่เกื้อกูลให้เกิดการรู้แจ้ง หรือธรรมที่เกื้อหนุนแก่อริยมรรค มี ๓๗ ประการ คือ สติปัฏฐาน ๔, สัมมปธาน ๔, อิทธิบาท ๔, อินทรีย์ ๕, พละ ๕, โพชฌงค์ ๗ และ อริยมรรคมีองค์ ๘ วิธีการเจริญภาวนา เพื่อเข้าถึงการบรรลุลหรรณ ได้จำแนกเป็น ๒ ประเด็นได้แก่ (๑) กิจเบื้องต้นแห่งการเจริญภาวนา คือ ตั้งอยู่ในศีล, ตัณห์ปณิธาน ๑๐ ประการ, แสวงหาภักตยาณมิตร, อบรมกัมมัฏฐานตามจริต, เว้นสถานที่ที่เป็นโทษ, อยู่ในสถานที่ที่สะดวก และตัดขุททกปณิธาน และ (๒) การเจริญภาวนาเพื่อเข้าถึงการบรรลุลหรรณ มีหลักปฏิบัติ ๒ อย่าง คือ สมถภาวนา หรือสมถกรรมฐาน เพ่งอารมณ์ให้เป็นหนึ่งเดียว มีอารมณ์ที่ใช้เจริญ ๔๐ อย่าง วิปัสสนาภาวนา หรือ วิปัสสนากรรมฐาน มีอารมณ์ ๖ หมวด ในวิปัสสนาภูมิ หลักปฏิบัติ ๒ ประการนี้ แม้จะมีวิธีปฏิบัติที่แตกต่างกัน แต่เกื้อกูลส่งเสริม

กัน คือสมถภาวนาเป็นปัจจัยเกื้อกูลให้เกิดวิปัสสนาภาวนาและวิปัสสนาภาวนา ก็ย่อมเป็นปัจจัยให้เกิดสมถภาวนาเช่นเดียวกันมี ๔ รูปแบบ คือ ผู้เจริญวิปัสสนาอันมีสมถะนำหน้า, ผู้เจริญสมถะอันมีวิปัสสนานำหน้า, ผู้เจริญสมถะและวิปัสสนาควบคู่กันไป และบุคคลผู้มีใจถูกอุทัจจะในธรรมกลั่นไว้ในเวลาที่จิตตั้งมั่น สงบภายในมีภาวะที่จิตเป็นหนึ่งผุดขึ้น ตั้งมั่นอยู่ มรรคก็เกิดขึ้น

การบริโภคจิวร เพื่อสนับสนุนการบรรลุลหรรณ มีข้อที่พึงศึกษาจาก ๒ หมวดใหญ่ๆ คือ (๑) การพิจารณาจิวรในปัจจัยสันนิสติดศีล มีการพิจารณาในกาลทั้ง ๓ คือ ในเวลารับ, ในเวลาใช้สอย และ ในเวลาหลังจากใช้แล้ว การบริโภคจิวร เพื่อไม่ให้เป็นที่เกิดแห่งคันหาอุปาทานในเครื่องแต่งกาย ควรพิจารณาให้รู้ถึงคุณค่าแท้ของจิวร พิจารณาทั้งในเวลารับมา เวลาบริโภคใช้สอย และหลังจากบริโภคใช้สอยเรียบร้อยแล้ว ทำให้เป็นผู้มีสติมั่นคงไม่หลงไหลในผ้าแพรพรรณ (๒) การบริโภคจิวรในธุดงค์วัตร มีในหมวดที่ ๑ เกี่ยวเนื่องด้วยจิวร ๒ ข้อ คือ ถือผ้าบังสุกุลเป็นวัตร เป็นแนวทางในการขัดเกลากิเลสกำจัดตัณหาในการบริโภคจิวร เป็นปฏิบัติตามข้อหนึ่งในนิสสัย ๔ เครื่องอาศัยของบรรพชิต มีความสันโดษในจิวรจัดเป็นอริยวงศ์ เป็นต้น และทรงเพียงไตรจีวรเป็นวัตร การใช้ผ้าเฉพาะที่จำเป็นตามพระธรรมวินัย ย่อมทำให้เป็นผู้ที่มีภาระน้อย มีความเบาโล่งโปร่งสบาย ไม่กังวลในเรื่องผ้า ขจัดความโลภในเครื่องนุ่งห่ม จึงเป็นอีกแนวทางหนึ่งในการขุดเกลากิเลสให้เบาบางลงไปได้ และ (๓) กรณีตัวอย่างการบริโภคจิวรเพื่อสนับสนุนการบรรลุลหรรณ เรื่อง พระคัสสเถระห่วงใยจิวร แสดงให้เห็นถึงการบริโภคจิวรแม้เพียงแค่นี้ได้จิวรมาแล้วไม่พิจารณา ย่อมถูกตัณหาครอบงำจิตใจ ทำให้ไปเกิดในทุคติภพได้

การบริโภคบิณฑบาต เพื่อสนับสนุนการบรรลุลหรรณ มีข้อที่พึงศึกษาจาก ๔ หมวดใหญ่ๆ คือ (๑) การพิจารณาบิณฑบาตในปัจจัยสันนิสติดศีลมีการพิจารณาในกาลทั้ง ๓ (๒) การบริโภคบิณฑบาตในธุดงค์วัตร มีในหมวดที่ ๒ เกี่ยวเนื่องด้วยบิณฑบาต ๕ ข้อ คือ ถือเที่ยวบิณฑบาตเป็นวัตร, ถือเที่ยวบิณฑบาตไปตามแถวเป็นวัตร, ถือการนั่งฉันครั้งเดียวเป็นวัตร, ถือการฉันเฉพาะในบาตรเป็นวัตร, ถือการไม่รับภัตที่เขานำมาถวายภายหลัง, (๓) การบริโภคบิณฑบาตตามหลักโภชนมัตตัญญูตา การฉันเพื่อยังอัตภาพร่างกายให้เป็นไป แล้วประกอบความเพียร เพื่อออกจากสังสารวัฏ ภิกษุไม่ควรฉันมากเกินไป ไม่ควรฉันน้อยเกินไป เพราะการฉันมากหรือน้อยเกินไป ย่อมเกิดโทษ ทำให้ร่างกายกระสับกระส่าย ไม่สบายได้ ที่สำคัญคือ จะทำให้เกิดความง่วงนอนได้ เพราะเมื่อเวลาไปปฏิบัติธรรม ย่อมทำให้ถิ่นมิตะครอบงำได้ง่าย (๔) โภชนะที่เป็นสัปปายะสำหรับผู้ปฏิบัติธรรม อาหารและเครื่องบริโภคที่ถูกใจพอใจ ถูกกับร่างกาย เกื้อกูลต่อสุขภาพ ฉันไม่ยาก เป็นที่สมควรแก่การบริโภคของโยคาวจร เพราะมีส่วนช่วยส่งเสริมสนับสนุนสภาพจิตใจ (๕) การเจริญอาหารเรปภูถุลลัญญา การพิจารณาความเป็นปฏิภูถุลลในอาหาร และ (๖) กรณีตัวอย่างการบริโภคบิณฑบาตเพื่อสนับสนุนการบรรลุลหรรณ

เรื่อง พระเจ้าปเสนทิโกศล แสดงให้เห็นถึงการบริโภคอาหารในปริมาณอันสมควร ย่อมนำมาซึ่งความผาสุกสามารถประกอบกิจการงานได้เต็มประสิทธิภาพ รวมถึงการทำงานทางจิตใจ คือการเจริญภาวนาด้วยเช่นกัน

การบริโภคเสนาสนะ เพื่อสนับสนุนการบรรลุธรรม มีข้อที่พึงศึกษาจาก ๓ หมวดใหญ่ๆ คือ (๑) การพิจารณาเสนาสนะในปัจจุบันสันนิสติดศีลมีการพิจารณาในกาลทั้ง ๓ (๒) การบริโภคเสนาสนะในชุดควัตระมีในหมวดที่ ๓ เกี่ยวกับเสนาสนะจำนวน ๕ ข้อ คือ ถือการอยู่ป่าเป็นวัตร, ถือการอยู่โคนไม้เป็นวัตร, ถือการอยู่ในที่แจ้งเป็นวัตร, ถือการอยู่ป่าช้าเป็นวัตร, ถือการอยู่ในเสนาสนะแล้วแต่เขาจะจัดให้ (๓) เสนาสนะที่เหมาะสมสำหรับการปฏิบัติธรรม ควรเว้นวัดที่ประกอบด้วยโทษ ๑๘ ประการ วิหารเหมาะสม คือ เป็นที่ไม่ไกลนักไม่ไกลนัก ไปมาสะดวก, กลางวันไม่พลุกพล่าน กลางคืนไม่มีเสียงอึกทึก มีปัจจัย ๔ ไม่ฝืดเคือง และมีกัลยาณมิตร นอกจากเสนาสนะควรมีความเหมาะสมสำหรับบุคคลจริตต่างๆ ในบรรดา จริต ๖ ประเภท การใช้ปัญญาเป็นเครื่องพิจารณาเลือกเสนาสนะที่จำเป็นต่อการปฏิบัติธรรมนั้นจึงเป็นเรื่องสำคัญอย่างยิ่ง คือทำให้ชีวิตสมณะไม่ไร้ค่าหรือเป็นที่บำเพ็ญเพียรได้สมบูรณ์ และ (๔) กรณีตัวอย่างการบริโภคเสนาสนะเพื่อสนับสนุนการบรรลุธรรม เรื่อง ภิกษุผู้อยู่เสนาสนะป่า แสดงให้เห็นถึงการอยู่ในเสนาสนะป่าจะต้องมีอุปายอันแยบคาย มีการเจริญเมตตาต่อเทวดา และสัตว์ทั้งหลาย จึงจะอยู่เป็นสุข เป็นเหตุให้ได้เจริญกัมมฐานให้ยิ่งๆ ขึ้นไป จนสามารถบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนา

การบริโภคคิลานเภสัช เพื่อสนับสนุนการบรรลุธรรม มีข้อที่พึงศึกษาจาก ๓ หมวดใหญ่ๆ คือ (๑) การพิจารณาคิลานเภสัชในปัจจุบันสันนิสติดศีล มีการพิจารณาในกาลทั้ง ๓ (๒) ธรรมโอสธที่ใช้รักษาโรค ในที่นี้แสดงเป็น ๒ หมวด คือ ธรรมโอสธหมวดโพธิปักขิยธรรม รักษาทั้งโรคทางกายและทางใจ และธรรมโอสธหมวดสัญญา ๑๐ ประการ ซึ่งพระคิริมานนท์ได้ฟังแล้วก็หายอาพาธ (๓) สัมปายธรรมที่รวมลักษณะผู้ป่วยที่รักษาง่ายและคุณลักษณะของพยาบาลที่ดีไว้ด้วย การนำเอาธรรมะของพระพุทธเจ้ามาใช้เป็นยาประหนึ่งเป็นโอสธชั้นเลิศอันยอดเยี่ยม แต่การนำเอาหลักธรรมมาใช้เพื่อบำบัดรักษาโรค ข้อสำคัญที่สุดก็คือความหมายอันสูงสุดของการนำเอาธรรมโอสธก็คือ การบรรลุธรรม หรือ การดับทุกข์ทั้งมวลการบริโภคปัจจัย ๔ เพื่อความบริสุทธิ์ คือ พฤติกรรมในการกิน ใช้ เสพ บริโภค ต้องพัฒนาให้เป็นพฤติกรรมที่เกิดจากความเข้าใจเพื่อความบริสุทธิ์ให้รู้จักประมาณในการบริโภค หรือกินแบบพอดี ที่เรียกว่า โภชนมัตตัญญูตา เป็นการบริโภคแบบคุณค่าแท้เป็นประโยชน์ทั้งการรักษาโรคและกำจัดกิเลส และ (๔) กรณีตัวอย่างการบริโภคคิลานเภสัชเพื่อสนับสนุนการบรรลุธรรม เรื่อง พระปุตติคตติสสเถระอาพาธ แสดงให้เห็นว่า เมื่อเวลาเกิดอาพาธขึ้นต้องรู้จักใช้ใช้หลักธรรม

ในการพิจารณาถึงความเป็นจริงของสังขาร ย่อมจะเกิดปัญญารู้ตามความเป็นจริงจนสามารถดับทุกข์ได้ในที่สุด

สรุปได้ว่าการบริโศกปัจฉัย ๔ เพื่อสนับสนุนการบรรลุธรรม คือ การดับกิเลสและความทุกข์ของพระอริยะแต่ละประเภทตั้งแต่พระโศคาบัน จนถึงพระอรหันต์ เป็นต้น ต้องปฏิบัติทั้งเจโตวิมุตติ และปัญญาวิมุตติเพื่อละสังโยชน์ ๑๐ ประการให้สิ้นไปในแต่ละระดับของพระอริยบุคคลนั้น เพื่อความบริสุทธิ์แห่งจิต และในการกิน ใช้ เสพ บริโศก ปัจฉัย ๔ เพื่อสกัดกั้นหรือบรรเทาตัณหา ไม่ให้กิเลสเข้ามาครอบงำจิตใจ ไม่ใช่ดำเนินชีวิตด้วยตัณหา ปฏิบัติถูกต้องตามจตุปาริสุทธิศีล อันเป็นศีลสิกขา เป็นพื้นฐานสำคัญสำหรับการเจริญจิตตสิกขา และเข้าถึงปัญญสิกขาที่สมบูรณ์ตามลำดับ จนกระทั่งได้บรรลุธรรมในพระพุทธศาสนา

๕.๒ ข้อเสนอแนะ

๕.๒.๑ ข้อเสนอแนะด้านเนื้อหา

จากการศึกษาการบริโศกปัจฉัย ๔ เพื่อสนับสนุนการบรรลุธรรม ได้เกิดองค์ความรู้ใหม่ ๆ ซึ่งมีข้อเสนอแนะไว้ดังนี้

๑. ข้อเสนอแนะจากการศึกษาวิจัย ดังนี้ การบริโศกปัจฉัย ๔ เพื่อสนับสนุนการบรรลุธรรมมีเนื้อหากว้างขวางครอบคลุมหลักพุทธธรรมทั้งหมด ผู้ศึกษาและปฏิบัติควรมีหลักในการนำปัจฉัย ๔ ที่เกิดขึ้นแล้วควรพิจารณาจนใช้สอย เพื่อไม่ให้โทษต่อตนเองและผู้อื่น

๒. ผู้ศึกษาควรรู้บทบาทบัญญัติเกี่ยวกับการบริโศกปัจฉัย ๔ ในพระพุทธศาสนาว่าปฏิบัติอย่างไรให้ถูกต้องตามหลักพุทธบัญญัติที่ทรงวางไว้ เพื่อปฏิบัติให้ถูกต้องตามหลักพระธรรมวินัย

๕.๒.๒ ข้อเสนอแนะด้านการทำวิจัย

๑. ควรศึกษาความสัมพันธ์ของการบริโศกปัจฉัย ๔ กับหลักนิสสัย ๔ ในพระพุทธศาสนาเถรวาท

๒. ควรศึกษาเปรียบเทียบการบริโศกปัจฉัย ๔ ในพระพุทธศาสนาเถรวาทและพระพุทธศาสนาฝ่ายมหายาน

๓. ควรศึกษาความสัมพันธ์ของการบริโศกปัจฉัย ๔ ในพระพุทธศาสนากับหลักปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง